

## Kapitel 22. Lønarbejdet: Salg af arbejdskraft eller arbejde?

### 22.1. De tre problemer

Forrige kapitel bragte os frem til arbejdskraften. Køb og salg af denne sikrer iflg. Marx arbejdsværdilærens gyldighed på kapitalnivoet og forklarer profitten.

I dette kapitel skal vi undersøge om det er korrekt, at lønarbejdet indebærer at arbejdskraften er en vare. Der er 3 typer af problemer knyttet til denne tese.<sup>1</sup>

a) Kan arbejderen sælge sin arbejdskraft uden at blive slave, hvorved det frie lønarbejde ville blive ophævet? Dette undersøges i afsnit 22.2; svaret bliver negativt.

b) Arbejdskraften er en vare, der sælges til sin værdi, dvs. dens fremstillingsomkostninger, målt i arbejde. I afsnit 22.3 vil det blive vist at dette begreb om 'arbejdskraftens værdi' leder til resultater, der dels er selvmodsigende, dels absurde.

c) Umiddelbart ser det naturligvis ud som om arbejderen sælger selve arbejdet, således at lønnen er 'arbejdets værdi'. Det er denne kvantitativt bestemte arbejdsydelse, fx 8 timer, der er angivet i kontrakten mellem arbejder og kapitalist.<sup>2</sup> Marx benægter ikke dette, men han mener at denne lønform er den fordrejede fremtrædelsesform for væsenet, nemlig arbejdskraftens værdi. Denne fordrejningsteori kritiseres i afsnit 22.4.

### 22.2. Bliver lønarbejderen slave?

#### 22.2.1. Det frie lønarbejde

Lønarbejdet indebærer at arbejderen er **fri**.

Hun skal være fri i negativ forstand, nemlig 'fri for' produktionsmidler, thi ellers **vil** hun ikke udveksle med kapitalisten, eftersom hun da selv kan producere sine livsmidler eller producere varer der kan tjene som middel til at bytte sig til disse midler.

Og hun skal være fri i positiv forstand, nemlig 'fri til' at udveksle med kapitalisten. Dette kræver at hun har fuld ejendomsret til arbejdskraft; har hun ikke det, **kan** hun ikke udveksle med kapitalisten.

De to betydninger angiver hhv. den realøkonomiske og den juridisk-institutionelle forudsætning for lønarbejdet, dermed for kapitalismen.

Hvis det **ikke** kan forsvares at lønarbejdet indebærer at arbejdskraften sælges som en vare, falder Marx's udbytningsteori og dermed kapitalteori; og arbejdsværdilærens gyldighed må - i bedste fald - med Smith henvises til "that early and rude state of society which precedes both the accumulation of stock and the appropriation of land" (Smith, 1776: 150). Marx ville være den første til at erkende disse implikationer. Sagen er altså vigtig - og langt mere kritisk for hans teori end fx transformationsproblemet - så derfor er en detaljeret og omhyggelig argumentation nødvendig.

### 22.2.2. Marx's løsninger

Ifølge Marx sælger arbejderen altså sin arbejdskraft til kapitalisten.

Dette indebærer imidlertid en ophævelse af forudsætningen for selv samme lønarbejde, for et salg indebærer en definitiv afgivelse af ejendomsretten til godet, og hvis arbejderen definitivt giver afkald på sin arbejdskraft er han ikke længere **fri**; han er blevet forvandlet til en person, der ikke råder over sin arbejdskraft, altså en **slave**. Salget af arbejdskraften forudsætter at arbejderen er fri, men 'sætter' ham som ufri. Dette problem ville ikke opstå, hvis man antog at arbejderen blot sælger sin arbejdsydelse.

Marx er udmærket klar over problemet. Han udtrykker det ved at sige at arbejderen gennem afhændelse /Veräusserung/ af arbejdskraften ikke skal give afkald på /verzichtet/ sit eje af den, jvf. citatet nedenfor. Spørgsmålet er om hans lønteori formår at 'løse' eller 'formidle' denne modsætning på tilfredsstillende vis. Hvordan kan arbejdskraften både sælges og **ikke** sælges? Hic Rhodus, hic salta!

Marx's svar er dette:

"Die Fortdauer dieses Verhältnisses erheischt, dass der Eigentümer der Arbeitskraft sie stets **nur für bestimmte Zeit verkaufe**, denn verkauft er sie in Bausch und Bogen, ein für allemal, so verkauft er sich selbst, verwandelt sich aus einem Freien in einen Sklaven, aus einem Warenbesitzer in eine Ware. Er als Person muss sich beständig zu seiner Arbeitskraft als seinem Eigentum und daher seiner eignen Ware verhalten, und das kann er nur, soweit er sie dem Käufer stets nur vorübergehend, **für einen bestimmten Zeittermin, zur Verfügung stellt, zum Verbrauch überlässt**, also durch ihre Veräusserung nicht auf sein Eigentum an ihr verzichtet" (Marx, 1867: 182; mine fremhævelser).

Dette citat indebærer to forskellige løsningsforsøg. Den første fremhævelse siger at arbejdskraften sælges partielt, for en bestemt tid, fx én dag af gangen. Den anden fremhævelse siger at arbejderen ikke giver afkald på arbejdskraften, men blot stiller den til rådighed for kapitalisten; dette indebærer at arbejdskraften udlejes. De to teorier er i strid med hinanden, og ingen af dem er tilfredsstillende. Det vil jeg nu søge at vise. Vi starter 'bagfra', med udlejningsteorien.

### 22.2.3. Udlejes arbejdskraften?

Hvis arbejderen fastholder ejendomsretten til arbejdskraften, og blot giver afkald på **brugen** af den, **sælges** arbejdskraften ikke: den **udlejes**. Jvf. salg versus udleje af fx et hus eller et fjernsyn.

Hvis forholdet forstås på denne måde er det klart at arbejderen ikke blive slave; han afgiver aldrig ejendomsretten til - dermed kontrollen over - selve arbejdskraften. Men denne løsning på problemet går ikke, for det, der sælges og antager vareform, er nu ikke arbejdskraften, men dens ydelse, dvs. selve arbejdet! At udleje arbejdskraften er ganske analogt med at **sælge arbejdet**, på samme måde som udleje af et fjernsyn i fx en måned betyder salg af én måneds fjernsynsydelse. Prisen for at løse slaveproblemet er altså, at hele Marx's teori falder til jorden. Løsningen må altså afvises.

Man kan naturligvis ræsonnere over, hvad udlejningsteorien betyder for lønbestemmelsen. En udlejer har krav på at få godet tilbage i nogenlunde intakt stand, idet der tages højde for normalt slid; kapitalisten må derfor ikke drive rovdrift på arbejdskraften så den forkrøbler, og det kan måske hævdes at kapitalisten har pligt til at vedligeholde arbejdsvejen ved at forsyne arbejderen med livsmidler, på samme måde som lejeren af en bil må sørge for olie etc. Det passer jo meget godt med Marx's lønbestemmelse, men hertil kommer at man normalt ikke udlejer gratis, dvs. der kræves en pris for ydelserne (arbejdet), således at den samlede løn systematisk må overskride værdien af livsmidlerne, hvilket passer mindre godt med hans teori.

Marx vender nogle gange tilbage til denne udlejningsteori, klarest lidt senere i Das Kapital:

"Der Kapitalist zahlt z. B. den Tageswert der Arbeitskraft. Ihr Gebrauch, wie der jeder andren Ware, z. B. eines Pferdes, das er für einen Tag gemietet, gehört ihm also für den Tag" (Marx, 1867: 200).<sup>3</sup>

I sekundærlitteraturen har flere forfattere gjort sig til talsmænd for udlejningsteorien, uden at erkende at den betyder et farvel til Marx's økonomiske teori. Det gælder Eldred og Hanlon (1981: 44) og Hodgson (1978: 11).<sup>4</sup>

#### 22.2.4. Sælges arbejdskraften partielt?

Vi ser dernæst på den første fremhævelse i det lange Marx-citat i afsnit 22.2.2. Hvad vil det sige at sælge arbejdskraften partielt, fx for én dag af gangen?

Et salg indebærer at ejeren giver fuldstændig afkald på godet, altså fortaber ejendomsretten helt og fuldt, og det er kun muligt hvis dette afkald er permanent. Derfor giver det simpelthen ikke mening at sælge noget for én dag af gangen; det er en *contradictio in adjecto*. Derimod giver det mening at udleje arbejdskraften i fx 8 timer; dette svarer til rub og stub at sælge den arbejdsydelse, der udføres i dette tidsrum (jvf. Kapitel 20.4.3), men dermed er vi ovre i udlejningsteorien.

Mange goder kan naturligvis deles op og sælges i småportioner, fx kan et hus udstykkes i mange ejerlejligheder, men det er jo ikke det, Marx mener. Faktisk mener han heller ikke det meningsløse, som han skriver: at arbejdskraften sælges for én dag af gangen. Af Das Kapital's kapitel om 'Arbejdsdagen' fremgår det nemlig krystalklart, at arbejderen formenes at **sælge** hele sin livslange arbejdskraft, blot antages det at den **betales** partielt, nemlig én dag af gangen. Marx lader arbejderen sige:

"Wenn die Durchschnittsperiode, die ein Durchschnittsarbeiter bei vernünftigem Arbeitsmass leben kann, 30 Jahre beträgt, ist der Wert meiner Arbeitskraft, den du mir einen Tag in den andren zahlst,  $1/(365 \times 30)$  oder  $1/10950$  ihres Gesamtwerts" (Marx, 1867: 248). Og senere: "Der Tageswert der Arbeitskraft ist nämlich, wie man sich erinnern wird, geschätzt auf ihre normale Durchschnittsdauer .." (Marx, 1867: 549).

Når 'beregningsgrundlaget' for salget er den livslange arbejdskraft, må det være den, som kapitalisten køber. Dette er endnu tydeligere i manuskriptet til Das Kapital:

"Die Wiederholung selbst /af udvekslingen mellem arbejder og kapitalist/ ist in fact nur scheinbar. **Was er austauscht gegen das Capital** (sei es auch durch verschiedene, successive Capitalisten ihm gegenüber

repräsentiert) **ist sein ganzes Arbeitsvermögen**, das er, say in 30 Jahren, verausgabt" (Marx, 1861-63a: 147).<sup>5</sup>

Kapitalisten køber den livslange arbejdskraft, og sådan som vores sprog er indrettet betyder dette total kontrol med den; at han betaler i rater, kan ikke påvirke dette forhold og kan derfor ikke betyde en indskrænkning i kapitalistens fuldgyldige ejendomsret til arbejdskraften. Hvis jeg køber en bil på afbetaling, giver det mig jo ikke mindre ret til at bruge bilen som jeg lyster, blot kan jeg risikere at måtte aflevere bilen, hvis jeg ikke overholder betalingsaftalen. Overholder jeg aftalen, har bil-sælgeren ingen rettigheder overhovedet til bilen. Anvendt på lønarbejdet betyder det, at salget har berøvet arbejderen enhver ret til arbejdskraften; han er blevet slave.

Imidlertid anvender Marx denne teori til at nå en vigtig konklusion, nemlig at arbejdsdagens længde er ubestemt.

Han lægger ikke skjul på at han analyserer kapitalismen ud fra arbejderklassens politisk-økonomiske standpunkt, ej heller på at denne særlige vinkel er den rigtige for at få en objektiv forståelse af kapitalismen.

Dette indebærer i første omgang en arbejdsværdilære, der forklarer at al værdi stammer fra arbejderne, hvorfor ikke-arbejdsbaserede indkomster er udbytning. I anden omgang må denne udbytningstese forenes med existensen af lønarbejde, hvor det ser ud som om arbejderen ikke udbyttes, men betales for sit arbejde (lønnen som 'arbejdets værdi'). I tredje omgang er det politisk vigtigt for Marx at vise at arbejderklassen ikke er udleveret til kapitalismens jernhårde lovmæssigheder, men at disse lovmæssigheder giver et vist spillerum for klassekamp; derfor var Marx modstander af Lasalle's afmobilerende 'jernhårde lønningslov', og derfor lægger han vægt på at arbejdsdagens længde er ubestemt og således må afgøres af klassernes styrkeforhold og kampgejst.

Marx's argumentation for den ubestemte arbejdsdag, der findes i Kapitel 8 af *Das Kapital* er i korthed denne:

Kapitalisten ønsker naturligvis den længst mulige arbejdsdag. Han støtter dette krav på at han har købt arbejdskraften til sin dagsværdi, og derfor har ret til dens brugsværdi 'während eines Arbeitstag', og hvor lang den er skal kapitalisten qua køber nok selv bestemme.

Heroverfor gør arbejderen qua sælger gældende, at han har solgt sin livslange arbejdskraft (her 30 år), hvorfor kapitalisten bestjæler ham,

hvis arbejdsdagen sættes til at være så lang, at arbejdskraften kun holder i 10 år.

Marx konkluderer at købers ret står overfor sælgers ret, således at magten må afgøre spørgsmålet; det sker i kampen om arbejdsdagens længde.

Men der foreligger overhovedet ikke en sådan 'antinomi' (som Marx kalder det) mellem to lige gyldige retskrav. Hvis arbejderens har solgt sin livslange arbejdskraft giver det sig selv at kapitalisten bryder 'kontrakten', hvis han nedslider den på 10 år ved at fastlægge en meget lang arbejdsdag. Hvis kapitalisten derimod har ret i at der kun er en tidshorisont på én dag, er det lige så klart at det er ham, der har retten på sin side; men som sagt giver det ikke mening at købe arbejdskraften partielt, altså én dag af gangen.

Som sagt mener Marx overvejende at arbejderens sælger sin livslange arbejdskraft. Arbejdskraften skal holde i fx 30 år, men det sætter en bestemt overgrænse for arbejdsdagens længde, fx 12 timer; hvis arbejdsdagen er på 13 timer holder arbejdskraften kun i fx 25 år, hvilket er i strid med 'kontrakten'. Marx's tese om arbejdsdagens ubestemthed er for så vidt ubegrundet.

Det skal tilføjes at denne (pseudo)strid naturligvis ikke opstår, såfremt vi holder os til den faktiske kontrakt, der jo handler om køb og salg af arbejdsydelser (hvad enten det er akkordløn eller timeløn). Hvis der her står at arbejderens skal arbejde i 8 timer, så bryder arbejderens kontrakten ved at gå hjem efter 7 timer, kapitalisten ved at insistere på 9 timers arbejde. Hvilke politisk-økonomiske magtforhold og sammenhænge, der ligger bag at parterne er blevet enige om netop 8 timer, er en helt anden sag.

#### **22.2.5. Foreløbig konklusion**

Alt i alt må vi allerede på dette grundlag sige, at Marx's teori om lønarbejde, dermed om kapitalismen, er ugyldig.

Udlejningsteorien betyder at det ikke er arbejdskraften ('beholdningen'), men arbejdsydelsen ('strømmen'), der sælges, og den alternative tolkning (partielt salg) er enten meningsløs eller indebærer at lønarbejderens bliver slave.

## 22.3. Væsenet: Arbejdskraftens værdi

### 22.3.1. Marx's bestemmelse

Lad os først præcisere Marx's bestemmelse af arbejdskraftens værdi, jvf. Kapitel 4, Afsnit 3: 'Køb og salg af arbejdskraft' i Das Kapital.

1) Denne værdi er bestemt som arbejdskraftens gennemsnitlige - socialt nødvendige - reproduktionsomkostninger, målt i arbejde, og disse reducerer han til reproduktionsomkostningerne af arbejderens livsmidler, fx 4 timer, hvis det tager 4 timer at fremstille de nødvendige kartofler, tøj etc.

2) Disse livsmidler er ikke rent fysiologisk bestemt (fysisk overlevelse); han overtager Ricardo's idé om at de inkluderer et historisk eller 'moralsk' element.<sup>6</sup>

3) Livsmidlerne skal ikke blot kunne reproducere lønarbejderen, men også hans - aldrig hendes - familie, således at der sikres 'Ersatzmänner' (børn); derved holdes arbejderbefolkningen ved lige på langt sigt.

4) Jo mere intensivt arbejdet er, jo flere livsmidler kræves der.

5) Ved kvalificeret arbejde indgår uddannelsesomkostningerne i arbejdskraftens værdi.

Dette er arbejdskraftens **værdi**. Heroverfor står arbejdskraftens **brugs-værdi** for køberen (kapitalisten); dette er det værdi- og merværdiskabende arbejde, som arbejderen må yde efter at have solgt arbejdskraften.

### 22.3.2. Arbejdskraftens værdi og det udgivne arbejde

Det er fundamentalt i Marx's værditeori - hvor vi befinder os på væsensplanet og derfor ikke kender til efterspørgsel og (markeds)priser - at der er vandtætte skodder mellem varens værdi, der vedrører dens produktionsproces, og dens brugsværdi, der vedrører dens fremtidige anvendelse. Værdien er allerførst - i kommensurabilitetsargumentet - bestemt gennem **abstraktionen** fra brugsværdien.

Disse skodder er ikke mindre fundamentale, når det drejer sig om varen arbejdskraft. Hele idéen i merværditeorien er jo at der ikke er nogen indre, logisk sammenhæng mellem arbejdskraftens fremstillingsomkostninger, målt i arbejde, og så det arbejde, den leverer, altså mellem arbejdskraftens bytteværdi og brugsværdi. I det øjeblik vi hæver skodderne og tillader øget brug (øget arbejdsintensitet og/eller længere arbejdsdag) at påvirke bytteværdien (lønnen), flyder brugsværdi og bytteværdi over i hinanden og teorien drukner.

Utallige steder pointerer Marx dette skarpe skel:

"Aber die vergangne Arbeit, die in der Arbeitskraft steckt, und die lebendige Arbeit, die sie leisten kann, ihre täglichen Erhaltungskosten und ihre tägliche Verausgabung, sind zwei ganz verschiedne Grössen" (Marx, 1867: 207f).

"Dem allgemeinen Verhältniss von Kauf und Verkauf gemäss, kann der **Tauschwerth** der Waare des Arbeiters nicht bestimmt sein durch die Art, wie der Käufer die Waare **gebraucht**, sondern nur durch da Quantum vergegenständlichter Arbeit, das in ihr selbst enthalten ..." (Marx, 1861-63a: 146).

Arbejdskraftens værdi er således bestemt forud for og uafhængigt af arbejdsprocessen. Derfor kan det ydede arbejde **ikke påvirke** arbejdskraftens værdi.

Imidlertid er det klart at det fysiske arbejde slider på arbejdskraften, og jo mere intensivt arbejde, jo større slid. Livsmidlerne må være i stand til at kompensere for dette slid, altså dagligt genopbygge arbejdskraften:

"Die Arbeitskraft verwirklicht sich jedoch nur durch ihre Äusserung, betätigt sich nur in der Arbeit. Durch ihre Betätigung, die Arbeit, wird aber ein bestimmtes Quantum von menschlichem Muskel, Nerv, Hirn usw. verausgabt, das wieder ersetzt muss. Diese vermehrte Ausgabe bedingt eine vermehrte Einnahme" (Marx, 1867: 185).

Det ville da også være absurd, hvis lønnen kun satte arbejderen i stand til at reproducere sig som inaktiv person og ikke som arbejdende menneske. Derfor må det ydede arbejde **påvirke** arbejdskraftens værdi.

Principperne og realiteterne stiller således uforenelige krav til arbejdskraftens værdi. Marx vælger realismen og slår derfor sig selv for munden.

Hidtil har vi talt om arbejdsintensiteten ved en given arbejdsdag. Problemet opstår imidlertid også, når vi ser på variationer i arbejdsdagens længde, for det er klart at jo længere arbejdsdagen er, jo mere nedslides arbejdskraften dagligt, dvs. jo større må lønnen være. Når der produceres absolut merværdi ved at arbejdsdagen forlænges, fx fra 11 til 12 timer, må der ske en stigning i arbejdskraftens værdi; dermed er det ikke længere givet at forlængelsen faktisk resulterer i øget merværdi. Denne ret så alvorlige konsekvens for merværditeorien har Marx (og sekundærlitteraturen) overset.<sup>7</sup>

## 22.3.3. Produceres arbejdskraften som en vare?

### 22.3.3.1. Husholdningsarbejdet

Marx grundbestemmelse af arbejdskraftens værdi er denne:

"Der Wert der Arbeitskraft, gleich dem jeder andren Ware, ist bestimmt durch die zur Produktion, also auch Reproduktion, dieses spezifischen Artikels notwendige Arbeitszeit. .. Zu seiner Erhaltung bedarf das lebendige Individuum einer gewissen Summe von Lebensmitteln. Die zur Produktion der Arbeitskraft notwendige Arbeitszeit löst sich also auf in die zur Produktion dieser Lebensmittel notwendige Arbeitszeit, oder der Wert der Arbeitskraft ist der Wert der zur Erhaltung ihres Besitzers notwendigen Lebensmittel" (Marx, 1867: 185).

Marx reducerer altså arbejdskraftens værdi til livsmidlernes værdi. Dette kan ikke være rigtigt.

Arbejdskraftens reproduktionsomkostninger, målt i arbejdstid, må inkludere husholdningsarbejdet, thi for at reproducere arbejdskraften er de rå kartofler ikke tilstrækkeligt, - de må også koges. Den arbejder, der har erhvervet livsmidlerne, har blot fået arbejdskraftens nødvendige **produktionsmidler**, men disse må **forarbejdes**, hvilket sker i husholdningsarbejdet. At glemme dette arbejde er, set fra arbejdsværdilærens synspunkt, lige så forkortet og forkert, som hvis man ved beregningen af en osts værdi overser osteproducentens umiddelbare arbejde og alene indregner produktionsmidlernes værdi.

Imidlertid er denne konsekvens oplagt absurd. Hvis livsmidlerne og det nødvendige husholdningsarbejde har en værdi på hhv. 6 og 4 timer, bliver arbejdskraftens værdi (lønnen) 10 timer; de 4 timer, hvor lønarbejderen arbejder i hjemmet, kan finansiere et betydeligt 'luxusforbrug', ikke mindst på Marx's tid, da man ikke kendte til vaskemaskine etc. Indregningen af husholdningsarbejdet kan for så vidt forklare, at lønnen ligger betydeligt over subsistensnivoet (men **ikke** at den lå på dette nivo i 1800-tallet), men på den anden side forekommer det simpelthen at være for langt ude at kapitalisten i lønnen skulle betale for dette arbejde.

Husholdningsarbejdets status blev intenst diskuteret indenfor marxismen for en snes år siden, i forbindelse med en afklaring af forholdet mellem 'kvindekamp og klassekamp'; hvad er det økonomiske forhold mellem den hjemmearbejdende husmor og den mandlige lønarbejder? Jeg skal ikke komme ind på disse familiære relationer, dels fordi de er ligegyldige for det principielle problem, dels fordi den hjemmegående

husmor er en nedlagt kategori. Jeg antager at lønarbejderen selv udfører husholdningsarbejdet.

Himmelweit/Mohun (1977) og Gintis/Bowles (1981) afviste at husholdningsarbejdet skulle tælle med. Ifølge de sidstnævnte fordi dette arbejde

"cannot be described as abstract labor, for its allocation is not governed by the same considerations (market regulation) which govern the allocation of labor at the site of capitalist production (or simple commodity production)" (Gintis/Bowles, 1981: 11).<sup>8</sup>

Tanken er at husholdningsarbejdet ikke er abstrakt arbejde, og derfor er unddraget værdiloven, fordi det ikke (subjektivt) er produktion for et marked og ikke (objektivt) er reguleret af et marked.

De indvendinger holder ikke. Kendsgerningen er selvfølgelig at arbejderen køber sine livsmidler og tilbereder dem **for at** leve, ikke for at fremstille en vare - arbejdskraften - der kan sælges, men hos Marx er sådanne subjektive motiver i princippet ligegyldige; hvis en person fremstiller en ost til eget brug, men opdager at hun alligevel ikke har brug for den og derfor sælger den, bestemmes ostens værdi stadig af arbejdet. Heller ikke det objektive argument er gyldigt. Husholdningsarbejdet som sådan udføres isoleret fra ethvert marked, men derfor kan det fint skabe værdi; jævnfør at selv om der ikke måtte være et marked for osteproducentens arbejde (et arbejdsmarked), sættes det indirekte som abstrakt og værdiskabende via salget af osten.

Vi kan konkludere at arbejdsværdilæren indbegriber at husholdningsarbejdet må indregnes i bestemmelsen af arbejdskraftens værdi, dermed lønnen. Bryder man sig ikke om denne - lidt plausible - konsekvens, må man afvise arbejdsværdilæren og/eller at arbejdskraften er en vare og dermed genstand for denne lære.

### **22.3.3.2. Konsumptionstiden**

Som vi har set er det ikke nok at kartoflerne købes, de må også koges. Men det er heller ikke nok: De må også spises. Ellers er arbejdskraften ikke reproduceret. Generelt udtrykt, omfatter den tid, der er nødvendig for arbejdskraftens reproduktion, ikke blot den arbejdstid, der er indeholdt i livsmidlerne og i husholdningsarbejdet, men også konsumptionstiden.

Det er naturligvis usædvanligt at konsumptionen således bliver en

værdiskabende aktivitet, men arbejdskraften **er** en usædvanlig vare der ved at et menneske reproducerer sig selv. Derfor er konsumptionstiden et led i arbejdskraftens reproduktion, mens den er irrelevant ved reproduktionen af fx en ost.

Hvad omfatter konsumptionstiden? Groft sagt skal livsmidlerne tilfredsstille to centrale behov, behovet for ernæring og behovet for at blive opvarmet. Ved ernæringen udgøres livsmidlerne af mad og drikke, forarbejdningen af madlavning etc. og konsumptionen af spisningen og måske fordøjelsen. Ved opvarmningen af legemet udgøres livsmidlerne af tøj og bolig, forarbejdningen af evt. tøjreparationer og boligindretning og konsumptionen af selve det at bære tøjet og opholde sig i den varme bolig. Måske bør søvnperioden også medtages, for uden søvn kan man ikke leve. Men det er ikke nødvendigt at fortsætte: Denne *reductio ad absurdum* viser at lønnen ikke kan være medbestemt af konsumptionstiden. Dette er ikke desto mindre konsekvensen af at bestemme lønnen som lig med arbejdskraftens reproduktionsomkostninger.

Mens det problem, som husholdningsarbejdet udgør for Marx's teori, er velkendt, er konsumptionstidens problem så vidt jeg véd blevet overset. Undtagen af Marx, som vi nu skal se. Forinden må vi dog en lille omvej over Ricardo og Bailey.

På Marx's tid var det indlysende for enhver, også økonomer, at lønnen stort set netop kunne købe arbejdernes livs- eller subsistensmidler. Det var givet at lønnen var lig med disse livsmidlers værdi. Problemet var 'kun' at forklare det, dvs. indpasse det i arbejdsværdilæren.

Ricardo gjorde det simpelthen ved at sige at arbejdets værdi, dvs. lønnen, er lig med arbejdsværdien af de livsmidler, som lønnen kan købe (eller værdien af det sølv, som lønnen består af), jvf. Ricardo, 1817: 89 og 115ff. Da værdien af arbejdet jo ikke kan være dette arbejdes arbejdsindhold, forfalder han her til Smith's gamle 'labour commanded' teori, iflg. hvilken et godes værdi måles ved mængden af det arbejde, det kan købe eller 'kommandere'. Det er klart at dette ikke er en teori, der forklarer hvordan lønnen (arbejdets værdi) bestemmes, og videre at denne 'teori' er i oplagt modstrid med den 'labour embodied' teori, som Ricardo iøvrigt hylder.

Dette påpegede Samuel Bailey allerede i 1825:

"By a dexterious turn, therefore, Mr. Ricardo makes the value of labour depend upon the quantity of labour required to produce wages, or, to

give him the benefit of his own language, he maintains, that the value of labor is **to be estimated** by the quantity of labour required to produce wages, by which he means, the quantity of labour required to produce the money or commodities given to the labourer. This is similar to saying, that the value of cloth is to be estimated, not by the quantity of labour bestowed on its production, but by the quantity of labour bestowed on the production of the silver, for which the cloth is exchanged" (Bailey, 1825: 51).

Denne kritik er ødelæggende for Ricardo's lønteor, men den rammer ikke Marx's teori, for **arbejdskraftens** værdi bestemmes jo ikke ud fra hvor mange livsmidler arbejdskraften (fremtidigt) kan 'kommandere', men ud fra arbejdsværdien af de livsmidler, der (fortidigt) er indgået i arbejdskraftens produktionsproces.

Så vidt, så godt. Problemet er blot at hvis man opgiver Ricardo's identifikation ('turn'), så skal man lige huske at have **alle** arbejdskraftens reproduktionsomkostninger med. Det vil Marx af gode grunde ikke, og det er det han forsvare i sin replik til Bailey:

"Mit Bezug auf das Arbeitsvermögen taugt B[ailey]s simile nicht. Er must nicht cloth, sondern ein organisches Produkt, wie mutton /fårekød/ z.B., vergleichen mit dem lebendigen Arbeitsvermögen. Ausser der Arbeit, die die Wartung des Viehs kostet, und der Arbeit, die die Produktion seiner Lebensmittel kostet, versteht man unter der zu seiner Produktion nötigen Arbeit nicht die Arbeit, die ihm selbst der Akt der Konsumtion kostet, der Akt des Essens, Drinks, kurz der Aneignung jener Produkte oder Lebensmittel. Ganz so mit dem Arbeitsvermögen. Die Arbeit, die seine produktion kostet, besteht [worin]? Ausser etwa der Arbeit, die die Bildung seines Arbeitsvermögens kostet, der **Erziehung**, der apprenticeship - ein Punkt, der bei der unskilled labour kaum in Betracht kommt -, kostet seine reproduktion keine Arbeit ausser der Arbeit, die die Reproduktion der von ihm konsumierten lebensmittel kostet. Die Aneignung dieser Lebensmittel ist keine '**Arbeit**'. Sowenig wie die Arbeit, die im cloth enthalten ist, besteht ausser der Arbeit des Webers, der Arbeit, die in der Wolle, den Farbstoffen etc. steckt, auch noch in der chemischen oder physischen Aktion der Wolle selbst, wodurch sie den Farbstoff absorbiert etc., wie der Arbeit oder das Vieh die Lebensmittel" (Marx, 1861-63b, 26.3: 146f).

Dette er en dårlig argumentation, der kun tjener til at bekræfte at problemet med konsumptionstiden er reelt.

Marx paralleliserer til kvæg, og her har han naturligvis ret i at den tid, som kvæget bruger til at tygge drøv, drikke osv., ikke tæller som værdiskabende aktivitet ved beregningen af kødets værdi. Marx vil at dette skal vise at konsumptionstid **som sådan** ikke kan være en værdiskabende aktivitet. Men det er ikke tilfældet. Ingen af kvægets aktiviteter - konsumption eller hvad det måtte være - kan naturligvis tælle som værdiskabende aktivitet, af den simple grund at lammene ikke er et selvstændigt juridisk subjekt, der producerer sig selv og derefter frivilligt går til slagtebænken for at blive solgt! Lammekødet produceres, ejes og sælges af et menneske, og det er kun dette menneskes aktiviteter, der - sammen med det arbejde der er nedlagt i de nødvendige produktionsmidler - bestemmer lammekødet værdi. Tilsvarende er grunden til at uldets kemiske processer ikke er værdiskabende, at disse processer nok tager tid, men ikke menneskelig tid.

Kun hvis arbejderen havde været et dyr, som andre producerede, ejede og solgte - altså hvis arbejderen havde været en slave - ville hans forvandling af livsmidlerne til arbejdskraft, herunder den egentlige konsumption, have været irrelevant for værdibestemmelsen af arbejdskraften. Parallellen duer altså kun, hvis man ophøjer dyret til selvstændig producent eller degraderer arbejderen til dyr. Den duer med andre ord ikke. Arbejderen er **fri** fordi han ejer sin arbejdskraft, og det gør han fordi han selv bestemmer over dens produktionsproces.

I manuskriptet til *Das Kapital* hævder Marx igen at arbejderens konsumptionstid er irrelevant,<sup>9</sup> med henvisning til 'værdibestemmelsen af dyr', og han afviser at den tid, der må bruges til at omdanne livsmidlerne til arbejdskraft, tæller med, thi dette er ikke 'Arbeit, sondern vielmehr Genuss' (Marx, 1861-63a: 43). Hertil må siges, at hvis Marx ligesom Smith havde begrundet arbejdsværdilæren subjektivt - værdien som udtryk for producentens 'toil and trouble' - kunne det måske begrundes, at arbejderens lystprægede konsumption af livsmidlerne skulle undtages fra værdibestemmelsen; men sådanne argumenter burde være fremmede for Marx's objektive værditeori.

Videre vil man måske indvende at spisning simpelthen ikke er arbejde, og kun arbejde kan skabe værdi. Men en sådan fysisk bestemmelse af den værdiskabende aktivitet er også uforenelig med Marx's teori. En gastro-

nom - selvstændig eller lønarbejder - skaber klart værdi i den tid, han sidder ved bordet.

#### 22.3.4. Foreløbig konklusion

Det er centralt i arbejdsværdilæren at værdien - modsat prisen - ikke påvirkes af varens brugsværdi. Da selve det værdiskabende arbejde er arbejdskraftens brugsværdi, må dette arbejde altså ikke påvirke arbejdskraftens værdi. På den anden side har arbejdets intensitet betydning for arbejdskraftens nedslidning og må derfor deltage i bestemmelsen af arbejdskraftens reproduktionsomkostninger, altså dens værdi. Hvis arbejdsværdilæren gælder, fanges teorien om at arbejdskraften er en vare således i en modsigelse. Desuden bringes merværditeorien i fare, såfremt større arbejdsindsats, specielt som følge af længere arbejdsdag, medfører en stigning i arbejdskraftens værdi.

Det er urimeligt at kapitalisten i lønnen betaler arbejderens for at vaske op og for at spise, dels fordi det i så tilfælde snarere ville blive arbejderens der udbytter kapitalisten end omvendt, dels fordi - som Marx-citater antyder - disse aktiviteter ikke **koster** arbejderens noget, så hvorfor skulle han kompenseres?

Vi kan konkludere at hvis a) arbejdsværdilæren gælder og b) arbejdskraften er en vare, følger c) nogle selvmodsigelser samt nogle absurde konsekvenser.<sup>10</sup>

### 22.4. Lønformen

#### 22.4.1. Marx's strategi

Det er en kendsgerning at det ser ud som om det er arbejdet, der sælges, således at lønnen fremstår som 'arbejdets værdi', fx 100 kr. pr. arbejdstime eller 700 kr. for 7 arbejdstimer.

Dette benægter Marx da heller ikke. Men samtidig mener han jo at 'arbejdets værdi' er en irrational kategori, og at det 'i virkeligheden' er arbejdskraften der sælges, således at lønnen 'til sit væsen' er arbejdskraftens værdi. Da 'arbejdets værdi' er en **eksisterende** irrationalitet, altså ikke blot en simpel fejlopfattelse, der kan forsvinde når fejlen opklares,<sup>11</sup> må spørgsmålet stille sig **hvorfor** væsenet antager en så fordrejet fremtrædelsesform? Hvad er det, der gør lønformen **nødvendig**? Det er et særtræk ved Marx's økonomiske teori, at han ikke stiller sig tilfreds med at afsløre at andre økonomer og folk i almindelighed lider af fordrejede

tankeformer: Mindst lige så vigtigt er det at finde kilden til disse illusioner, jvf. hans ideologikritik der finder kilden i klasseinteresserne og jvf. hans fetichisme- eller tingsliggørelsesteori, hvor det centrale er at vise hvorfor den abstrakte og sociale værdi nødvendigvis må fremtræde tingsligt, nemlig i skikkelse af en anden varekrop (ved pengefetichisme som guld).

Når man møder et fænomen - her 'arbejdets værdi' - der er i strid med ens grundteori, kan man gøre forskellige ting. Man kan forkaste grundteorien og opbygge en ny, som muliggør en forklaring af det pågældende fænomen; dette ses sjældent. Man kan sætte det nye fænomen i parentes, dvs. betragte det som en undtagelse, en anomali; dette ses ofte, men er naturligvis utilfredsstillende, med mindre det forklares at det nye fænomen tilhører en kategori, som grundteorien hverken kan eller skal forklare, at det altså følger en anden logik. Marx, derimod, gør en dyd ud af modstriden mellem arbejdsværdilæren og 'arbejdets værdi'. Han ser den som endnu et bevis på kapitalismens fordrejede karakter; modstriden er ikke udtryk for en teoretisk, men en reel irrationalitet. Det er naturligvis ædrueligt at argumentere for at kapitalismen er fordrejet og ufornuftig, men det er ikke det Marx gør. Han siger at 'arbejdets værdi' eksisterer, men fordi denne kategori ifølge arbejdsværdilæren ikke **kan** eksistere, så er denne 'fremtrædelsesform' **mindre virkelig** end 'væsenet' (arbejdskraftens værdi). 'Arbejdets værdi' er 'overflade' eller rent 'skin' (Schein, som det hedder hos Hegel), dvs. dens existens er af en særlig porøs karakter. Dette er mystisk. Det forudsætter Hegel's mystiske identitet af virkelighed og tanke - som Marx jo i øvrigt tager så kraftigt afstand fra - hvor det virkelige er det fornuftige og det ufornuftige derfor mindre virkeligt. Anderledes udtrykt: Selv om 'arbejdets værdi' måtte være en fordrejet form, er denne kategori ikke derfor, på en eller anden måde, illusorisk og spøgelsesagtig; det ufornuftige kan godt være højst virkeligt.

Men lad os nu undersøge lønformen på Marx's metodiske præmisser.

#### 22.4.2. Er 'arbejdets værdi' irrationel?

Hvis det er givet at arbejdet er kilden til værdi, er 'arbejdets værdi' et irrationelt udtryk. Hvis arbejdsværdilæren er gyldig ved ethvert salg, kan arbejdet ikke sælges. Det har vi allerede omtalt. Marx vil da have ret i at karakterisere 'arbejdets værdi' som et 'imaginært udtryk' (1867: 559) og lige så irrationelt som en 'gul logaritme' (1894: 826).

Men arbejdsværdilære eller ej, så udelukker Marx at arbejdet som

sådan kan være en vare, der sælges:

"Der Begriff der Ware schliesst aber ein, das sich die Arbeit verkörpert, materialisiert, realisiert im ihrem Produkt. Die Arbeit selbst in ihrem unmittelbaren Dasein, in ihrer lebendigen Existenz, kann nicht unmittelbar als Ware gefasst werden, sondern nur das Arbeitsvermögen, dessen temporäre Äusserung die Arbeit selbst ist" (Marx, 1861-63b, 26.1: 141).

"Um als Ware auf dem Markt verkauft zu werden, müsste die Arbeit jedenfalls existieren, bevor sie verkauft wird. Könnte der Arbeiter ihr aber eine selvständige Existenz geben, so würde er Ware verkaufen und nicht Arbeit. Von diesen Widersprüchen abgesehen ..." (Marx, 1867: 558).

Dette er en helt ubegrundet indsnævring af varebegrebet. Et fænomen kan udmærket sælges som vare - have brugsværdi og bytteværdi - uden at have positiv existens forud for salget, for man kan udmærket sælge fordringer på fremtidige goder (fx et skib eller optioner).<sup>12</sup>

Existensen af tjenesteydelser udgør det umiddelbare problem for Marx's afvisning af, at arbejdet kan være en vare, for når vi køber 1 times frisørarbejde, kan det ikke hævdes - og det gør Marx da heller ikke - at vi 'i virkeligheden' har købt arbejdskraft. Tjenesteydelser viser at det ikke er nogen **principiel** umulighed, at arbejdet **som sådan** købes og sælges.

Dette synes Marx da også at erkende:

"Der Arbeiter selbst kann Arbeit kaufen, i.e. **Waren**, die in der Form von Diensten geleistet werden, und die Verausgabung seines Salairs in solchen Diensten ist eine Verausgabung desselben, die sich durchaus nicht von der Verausgabung seines Salairs in **irgendwelchen andren Waren** unterscheidet" (Marx, 1861-63b, 26.1: 380; mine fremhævelser; se også op.cit. ss. 377 og 382, samt Marx, 1861-63c: 67).

Men hvis tjenesteydelser er en vare,<sup>13</sup> opstår det for arbejdsværdilæren fatale spørgsmål: hvad er værdien af dette arbejde? Og nu kan spørgsmålet ikke 'rationaliseres' til at der 'i virkeligheden' betales for arbejdskraften. Denne udgave af 'arbejdets værdi' eksisterer ganske uafhængigt af lønarbejdet og kan fx forekomme under simpel vareproduktion. Marx undviger imidlertid problemet (Marx, 1861-63b, 26.1: 379).

### 22.4.3. Er lønformen nødvendig?

Kapitel 17 af *Das Kapital* hedder 'Forvandling af arbejdskraftens værdi hhv. pris til arbejdsløn'.

Her kritiserer han først kategorien 'arbejdets værdi' for dens irrationalitet (ss. 557 - 562), hvorefter spørgsmålet om lønformens 'nødvendighed' eller 'raison d'être' rejses (s. 562). Det siges at 'intet er lettere' end at forstå denne nødvendighed, men de to næste sider (ss. 563-64), der skulle være helliget dette bevis, handler om noget ganske andet, nemlig grunde til at det er så vanskeligt at gennemskue 'arbejdets værdi'; temaet er ikke hvorfor lønformen er der, men hvorfor det er så svært at ane arbejdskraftens værdi bag den.

Lad os se om vi fra andre kilder kan sammenstykke et svar.

Lønformen er jo ifølge Marx en fordrejet form, så derfor ville det være naturligt at subsumere den under Marx's almene fordrejningsteori, altså fetichisme- eller tingsliggørelsesteorien. Som vi skal se vil dette imidlertid være fejlagtigt, og Marx selv taler da heller ikke om 'lønfetichisme', omend han et enkelt sted indregner fænomenet under den almene 'tingsliggørelse' (Marx, 1894: 838).

Ved varefetichisme fremtræder vare A's værdi i form af vare B's brugsværdi eller 'varekrop', fx er værdien af en ost 10 æbler, og ved pengefetichisme fremtræder alle vareværdierne som guld. Den sociale værdi fordrejes ved at fremstå tingsligt. Noget sådant er der ikke tale om, når arbejdskraftens værdi fremtræder som arbejdets værdi;<sup>14</sup> da selve arbejdet er arbejdskraftens brugsværdi (for kapitalisten) foregår fordrejningen indenfor én og samme vare, nemlig arbejdskraften.

I 1.udgaven til *Das Kapital* antyder Marx et svar på spørgsmålet om, hvorfor lønformen med dens illusioner nødvendigvis må opstå:

"Aller Kauf und Verkauf von Waaren ist ferner von der Illusion begleitet, dass das, was gezahlt wird, der **Gebrauchswerth** der Waare ist, obgleich diese Illusion schon über die einfache Thatsache stolpert, dass die verschiedensten Artikel **denselben Preis** und derselbe Artikel, ohne dass sich sein Gebrauchswerth oder das Bedürfniss dafür ändert, **wechselnde Preise** hat. Da aber Tauschwerth und Gebrauchswerth **an und für sich inkommensurable Grössen** sind, so existiert von diesem Standpunkt keine grössere Irrationalität in dem Ausdruck 'Werth der Arbeit', 'Preis der Arbeit' als in dem Ausdruck 'Werth der Baumwolle',

'Preis der Baumwolle' (K.I., 1. udgaven, s. 438; kun det sidste punktum genfindes i senere udgaver).

Dette er det eneste sted, hvor Marx fremfører dette - meget tynde - argument imod nytteteorien. I vor sammenhæng er det centrale imidlertid 'illusionsteorien': Ligesom man ved almindelige varer tror at der betales for varens brugsværdi, således tror man at der betales for **arbejdskraftens** brugsværdi, dvs. for selve arbejdet. Hvis denne forklaring holder, betyder det at lønformen ikke kræver nogen **særlig** udledning; vi behøver blot at anvende en generel regel på varen arbejdskraft.

Dermed antydes en ganske spændende fordrejningsteori, der imidlertid intet har at gøre med fetichismeteorien og som ikke - så vidt jeg véd - er udviklet andre steder af Marx. Teorien er, fra arbejdsværdilærens vinkel, spændende, fordi den ville forklare hvorfor så mange, herunder specielt de senere marginalnytteteoretikere, knytter værdien til den subjektive nytte, snarere end til det objektive arbejde. Fetichismeteorien's problem var bl.a. at den antog at 'vulgærøkonomerne' udledte værdier og priser af godernes tingslige egenskaber (specielt af guldets som ting), hvilket de ganske enkelt ikke gjorde eller gør; de subjektiverer og psykologiserer dem, altså præcis det modsatte.

Men som sagt udfoldes en sådan alternativ fordrejningsteori ikke hos Marx, så jeg skal ikke forfølge sagen. Blot vil jeg sige at det hele vel ikke er mere indviklet, end at køberen er interesseret i varens brugsværdi eller nytte og derfor vil være tilbøjelig til at opfatte prisen som betaling for denne, mens sælgeren lige så naturligt er interesseret i at få dækket sine omkostninger og derfor tolker prisen som betaling eller kompensation for disse.

Vi må konkludere at Marx ikke har vist lønformens nødvendighed, hvilket efter hans egne standarder er fatalt.

#### 22.4.4. Økonomisk lov og juridisk ret

Diskussionen ovenfor drejer sig, ret beset, om hvad lønnen er betaling for. Marx mener det er arbejdskraftens værdi, til trods for at det ser ud som om lønnen er betaling for arbejdets værdi. Dette er et spørgsmål om hvordan lønnen bestemmes, altså om økonomiske lovmæssigheder.

Denne diskussion må adskilles fra bestemmelsen af det juridiske salg. Dette spørgsmål drejer sig ikke om, hvad der betales for, men hvad der sælges, altså selve genstanden for den juridiske transaktion. Hvis jeg har

købt en ost, har jeg ret til osten, og hvis jeg har købt en arbejdskraft har jeg ret til arbejdskraften, ligegyldig hvordan prisen på de to goder bestemmes.

Marx taler da også udtrykkeligt om salget af arbejdskraft som et juridisk fænomen (fx Marx, 1861-63b, 26.1: 373; Marx, 1861-63b, 26.3: 109f; Marx, 1858: 329; Marx, 1880: 359). Men ganske uanset alle teorier om fordrejede fremtrædelsesformer osv. indgår arbejder og kapitalist rent faktisk ikke en juridisk bindende kontrakt om arbejdskraften. Når vi lægger økonomerne og økonomien bag os og spørger de retsdyndige, hvad kontrakten mellem lønarbejder og kapitalist drejer sig om, vil de svare at aftalen vedrører arbejdet. Den fastlægger mængden af arbejde og prisen pr. arbejdstime, fx 8 timer á 100 kr. Hvis kapitalisten betaler en mindre løn eller tvinger arbejderen til at arbejde længere tid, kan arbejderen gå til domstolen, evt. til en særlig arbejdsret.

Derimod kan ingen påberåbe sig nogen juridisk ret med reference til arbejds**kraften**; og et salg uden juridiske implikationer er **ikke** et salg. Diskussionen hos Marx mellem kapitalisten og arbejderen om deres respektive 'ret' mht. arbejdsdagens længde er rent fiktiv, for ingen domstol vil lytte til disse argumenter. Diskussionen kan højst dreje sig om det normative, altså ikke om ret, men om retfærdighed, men en sådan diskussion ligger Marx fjernt.

Et salg er en bevidst og iagttagelig social handling, der foregår på nivoet for empiriske fremtrædelsesformer. Det er meningsløst at tale om at det faktiske salg af arbejde 'i virkeligheden' - til sit væsen - er salg af noget helt andet, nemlig af arbejdskraften. Hvad kontrakten mellem arbejder og kapitalist går ud på, finder man ikke frem til gennem indviklede økonomiske og filosofiske analyser, men ved at læse den. Lønarbejdet er en håndfast politisk-juridisk institution, som må tages alvorligt, eftersom hele det borgerlige magtapparat tager det alvorligt. Det er ikke Marx eller arbejderne eller kapitalisterne, der bestemmer hvad lønarbejdet er: det gør domstolene, og deres dom er umisforståelig.

Hvorfor denne Marx'ske konfusion? Mens det er svært at vise lønformens nødvendighed, er det let at vise nødvendigheden af Marx's lønteori:

Det er en empirisk kendsgerning - som Marx da heller ikke benægter, men tværtimod har som pointe i sin teori om lønformen - at kontrakten vedrører salg af arbejde. Men arbejdet kan ikke **betales** i overensstemmelse med arbejdsværdilæren uden at vi havner i problemet med 'arbejdets værdi'. Derfor må Marx hævde at der 'i virkeligheden' betales for

arbejdskraften, thi begrebet 'arbejdskraftens værdi' er foreneligt med arbejdsværdilæren. Men hvis arbejderen **sælger** én vare (arbejdet) og **betales** for en anden vare (arbejdskraften), bliver han snydt, - på samme måde som hvis jeg sælger et bord, men betales for en ost. Og hele pointen i Marx's lønteori er at bevise at alt foregår i smuk overensstemmelse med arbejdsværdilæren, altså at modbevise at arbejderen bliver snydt. Derfor drives han til at hævde at ikke blot betales der for arbejdskraften: det er også denne vare, der reelt sælges.

#### 22.4.5. Foreløbig konklusion

Marx var den første, der argumenterede at det frie lønarbejde er den institution, der udgør kapitalismens *differentia specifica* i forhold til andre produktionsmåder (herunder simpel vareproduktion eller almen markedsøkonomi).

Og dog nægter han at tage denne institution på ordet: At det er arbejdet og ikke arbejdskraften, der sælges og betales for. Det ville svare til at han ved analysen af den enkle cirkulation hævdede, at ostesælgeren 'i virkeligheden' ikke sælger ost og betales for ostens værdi, men sælger noget helt andet, på trods af parternes udsagn, kontraktens indhold (hvis handlen er skrevet ned), den konstatérbare vareoverførsel og domstolens udsagn.

#### NOTER

1. Dette kapitel bygger på en artiklen, 'Kritik af Marx' lønteori' (Lundkvist, 1985). Synspunkterne i artiklen er revideret på visse punkter.
2. Normalt er arbejdsmængden stipuleret som et bestemt tidsrum, fx 8 timer pr. dag, men ved akkordløn måles den arbejdsydelse, som der betales for, ved antallet af fremstillede produkter; i det følgende antager jeg tidløn, men den fundamentale problemstilling - sælges arbejdsydelsen eller arbejdskraften? - ville ikke ændres, såfremt vi i stedet havde antaget akkordløn.
3. Se også Marx, 1867: 188, hvor Marx lidt mindre forpligtende paralleliserer mellem arbejdskraftens pris og **lejen** for et hus; det samme er tilfældet i Marx, 1861-63c: 116, hvor han i samme parallel taler om et hus, "dessen **Gebrauch** mir für einen Monat **verkauf**t ist" (mine fremhævelser). Jvf. også Marx, 1867: 182, og Marx, 1861-63a: 147, hvor det siges at kapitalisten opnår "**zeitliche Disposition** über sein Arbeitsvermögen"; i dette manuskript til Das Kapital er Marx i øvrigt endnu ikke blevet opmærksom på problemet med at salg af arbejdskraft synes at indebære slaveri.

4. Engels var ikke opmærksom på forskellen mellem salg og udleje af arbejdskraften. Han skriver at arbejderen "stiller sin arbejdskraft til rådighed for kapitalisten, enten på bestemt tid (ved dagløn) eller til en bestemt arbejdsydelse (ved akkordløn); han udlejer **eller** sælger sin **arbejdskraft**" (Engels, 1891: 70; den første fremhævelse er min).

5. Straks i den næste sætning er vi imidlertid atter tilbage i det partielle salg: "Es wird ihm dosenweise gezahlt, wie er es dosenweise verkauft".

6. Dette 'moraliske element' har jeg kritiseret i Lundkvist, 1981: 338ff.

7. I afsnit 22.2.4 så vi at Marx overvejende antager at arbejderen sælger den livslange arbejdskraft, fx 30 år, og at dette indebærer en vis maximal grænse for arbejdsdagen, fx 12 timer. Et enkelt sted i Theorien über den Mehrwert åbner Marx imidlertid for den mulighed at arbejdskraftens varighed ikke er en urokelig exogen variabel, men blot tjener som beregningsgrundlag for arbejdskraftens værdi (lig med livslønnen):

".. wenn er bei dem normale Arbeitstag vielleicht 20 Jahre lebt, bei dem andren /nemlig 15 timer pr. dag/ nur 15, so verkauft er den Wert seines Arbeitsvermögens in dem einen fall in 15 Jahren, in dem andren in 20. Das eine Mal muss es in 15 Jahren ersetzt werden, das andre in 20" (Marx, 1861-63b, 26.3: 303).

Konsekvensen af dette synspunkt er, at kapitalisten kan sætte arbejdsdagens længde, som han vil, blot han alt i alt giver arbejderen hans livsløn. Det antages med andre ord at en meget lang arbejdsdag, derfor meget kort varighed af arbejdskraften, kan kompenseres fuldstændigt af en højere dagløn. Hvis det er tilfældet får Marx ganske vist ret i at arbejdsdagens længde er ubestemt, men til gengæld ryger merværditeorien når enhver forlængelse af arbejdsdagen må kompenseres med højere dagløn.

8. Gintis og Bowles når i øvrigt frem til samme konklusion som jeg, nemlig at arbejdskraften ikke er en vare. Det leder dem dog ikke til de problemer for arbejdsværdilæren, som kategorien 'arbejdets værdi' skaber; tværtimod fastholder de denne lære. Men de opstiller en alternativ udbytningsteori, hvis kerne er at udbytningens størrelse afgøres af klassekampen i selve produktionsprocessen (Bowles/Gintis, 1986: 75ff). Kapitalisten har købt fx 8 timers arbejde, men indenfor denne ramme er det et åbent spørgsmål, hvor store arbejdsydelser kapitalisten kan presse ud af arbejderne. Der vil her være et stort spillerum, fordi kontrakten altid er upræcis. For Hodgson (1984: 85ff og 220ff, samt 1988: 164 og 252ff) er dette et eksempel på et mere generelt træk ved markedsøkonomi, nemlig at markedet er 'impure', dvs. ikke lader sig reducere til formelle transaktioner som køb, salg og kontrakter; det 'rene' marked hævdes at undergrave sine egne eksistensbetingelser, hvorfor det principielt er udelukket.

Uden at tage stilling til denne generelle tese, forekommer det mig forkert at betragte forholdet i produktionen mellem arbejder og kapitalist på denne måde. Kontrakten er nemlig helt præcis. Den siger normalt at arbejderen skal arbejde så og så lang tid, og at det er kapitalisten, der har retten til at 'lede og fordele' dette arbejde. Selvom der i praksis formentlig er større uklarhed i arbejdskontrakten end i en kontrakt om køb og salg af ost, er det ingen principiel forskel. - Se også diskussionen hos Seccombe, 1974 og 1975.

9. Også i dette manuskript citerer Marx Bailey's Ricardo-kritik. Han har i det hele taget været meget optaget af dette citat: Foruden de to allerede nævnte steder, findes det i Marx, 1867: 557 (mærkelig nok uden kritisk kommentar) og i Marx, 1861-63b, 26.2: 403 (hvor Marx endnu mere ejendommeligt giver en ukvalificeret tilslutning til Bailey's kritik).

10. En kritik af Marx's konkrete teori om lønbevægelserne falder udenfor denne afhandling. Derfor blot dette:

a) I 1. og 2. Bind af *Das Kapital* forudsætter Marx at prisen er lig værdien, dvs. han ser bort fra konkurrencens indvirkning og holder sig til væsensbestemmelserne. Dette gælder imidlertid ikke for varen arbejdskraft, jvf. teorien om at lønudviklingen bestemmes af 'reservehærens' størrelse (Marx, 1867: 666). Det skaber metodisk forvirring, fordi han relaterer denne konkrete løn kvantitativt til merværdien, altså direkte relaterer en pris-kategori (fremtrædelsesform) til en værdikategori (væsenet). Marx ville give 1. Bind politisk slagkraft ved at inddrage helt konkrete fænomener, skønt de metodisk hører hjemme langt senere i den systematisk fremstilling.

b) Når det forudsættes at prisen er lig med værdien, forudsættes stiltiende fri konkurrence. For arbejdsmarkedet betyder dette, at der ikke er fagforeninger. Existensen af fagforeninger må i sig selv betyde at lønnen systematisk ligger over arbejdskraftens værdi (med mindre denne effekt opvejes gennem kapitalisternes organisering), på samme måde som osteprisen må stige over sin værdi, hvis ostepølgerne slår sig sammen og danner et sælgermonopol. Det mener Marx imidlertid ikke, mærkeligt nok, jvf. Marx, 1861-63c: 119. Han citerer her, med tilslutning, en engelsk fagforeningsleder, der hævder at lønnens sædvanemæssige nivo, altså arbejdskraftens værdi, kun kan opretholdes i kraft af at arbejderne forener sig.

11. Marx kritiserer (1867: 559, især note 29) Proudhon for at opfatte 'arbejdets værdi' som blot et 'figurligt udtryk', dvs. en kategori uden realitet.

12. Også Engels overser dette: "Han kunne altså højst sælge sit **fremtidige** arbejde, dvs. overtage forpligtelsen til at udføre en bestemt arbejdsydelse. Men dermed sælger han ikke arbejde (som jo først måtte være udført), men han stiller sin arbejdskraft til rådighed for kapitalisten ..." (Engels, 1891: 70), hvorefter Engels fortsætter med sin udlejningsteori, der jo indebærer at det netop er arbejdet, der sælges.

13. Om man vil kalde tjenesteydelser - og faktorydelser - for 'varer', eller som moderne økonomisk teori foretrækker at sondre mellem 'varer' og 'tjenesteydelser', er et rent terminologisk spørgsmål; det er uden betydning for diskussionen i dette afsnit, hvor temaet er om 'noget' kan sælges eller ej.

14. Marx antyder denne forskel, når han et sted taler om, at mens der ved prisformen kun er en kvantitativ inkongruens mellem værdi og pris, er der ved lønformen en kvalitativ inkongruens (Marx, 1861-63c: 122).